

Válasz

Karády Viktor, Tomka Béla és Vonyó József opponensi véleményére

Opponenseimnek szánt válaszom első része a köszönetről szól. Jó érzés azt olvasni, hogy bírálóim számára érdekes szellemi kalandot jelentett disszertációm elolvasása. Még jobb érzés számomra az, hogy megjegyzéseikkel sokat segítettek abban, hogy tudásom bővílhessen. Karády Viktor, Tomka Béla és Vonyó József rendkívül méltányos hangnemben bírálták a vaskos kéziratot, alaposáguk, amellyel annak erényeit és hiányosságait taglalták, nagy megtiszteltetést jelent számomra. Munkám számos más fórumon is kapott dicséretet és bírálatot egyaránt. Az utóbbiak esetében több esetben találkoztam a megérteni nem akarás jelenségével is. Opponenseim azonban esetenként eltérő véleményük dacára sem fukarkodtak kiemelni munkámban azt, amit úttörőnek tartottak.

Disszertációm olyan munka, mely átfogó igénnyel szól a közelmúlt meglehetősen átpolitizált történéseiről. Opponenseim, Karády Viktor, Tomka Béla és Vonyó József alapos bírálatai, amellyel a vaskos kézirat erényeit és hiányosságait taglalták, megtisztelőek számomra. Bírálatuk megerősített abban, hogy egy emlékezetpolitikai szempontból rendkívül vitatott eseménysorról is lehetséges aktuálpolitikától független diskurzust folytatni. Munkám tárgyáról már igen sok komoly tudományos munka jelent meg. Ez magasra is tette a mércét, hiszen művem könnyűszerrel hasonlítható össze mások feldolgozásaival, és nem egyszerű feladat a korábbi kiváló munkák után újat írni.

Disszertációm megírása 15 évvel ezelőttre nyúlik vissza. Külön története van annak, hogy ez a kézirat milyen, elsősorban németországi szellemi találkozások nyomán született, hogyan fejlődött és milyen kalandos sorsa lett bizonyos részeinek. Ernst Nolte nézetei valamint Christian Gerlach és Götz Aly munkássága és az említettekkel való személyes találkozások motiváltak arra, hogy megkíséreljem más narratívába helyezni az 1920 és 1944 közötti Magyarország történetének legfontosabbnak tartott aspektusait. Munkám során kezdettől fogva az először Ránki György által használt „mozgástér és kényszerpálya” kapcsolat érdekelt. Bibó István „zsákutcás fejlődésnek” nevezte a dualizmust és a Horthy-rendszert, mert azt állapította meg, hogy ezek elitjei nem tudtak élni a rendelkezésre álló lehetőségekkel. Én ennek kapcsán nem az eleve elrendeltettségéből indultam ki, *hanem a felelősséget kerestem* – és fontosnak tartom annak kimutatását, hogy ki mikor és hogyan járult ahhoz hozzá, hogy a társadalmi modernizáció lehetősége félrecsúszott, és a tényleges modernizációt rasszista illetve antiszemita társadalmi „reformok” pótolták, ahelyett, hogy a keresztényszocializmus, a szociáldemokrácia vagy más, adott esetben antiliberális de nem antiszemita politikai erők javaslatait használták volna fel politikai válaszként. Ennyiből a „mérlegkészítés” igénye mindenképp jóval több, mint a Horthy-rendszer antiszemitizmusáról szóló mérleg elkészítése. Könyvemben tehát a politikai felelősség kérdése központi jelentőségű.

Válaszomat azzal folytatom, amit a bírálatokból elismerek – ez lényegesen több annál, mint amely kérdések esetében véleményem eltér opponenseimétől. Felsorolásom csak azért nem lesz hosszú, mert az általuk megjegyzett tárgyi tévedéseket maradéktalanul elfogadom. Külön köszönet illeti Vonyó Józsefet azért, hogy néhány kirívó pontatlanság mellett egy sor olyan kérdésre is felhívta figyelmem, ahol az átgondolatlan fogalmazás miatt szövegem félreértéseket eredményezhet. A továbbiakban csak azokra a kérdésekre kívánok koncentrálni, amelyek könyvem koncepcióját mélyebben érintik.

Bírálóimnak egybehangzóan igaza van abban, hogy munkám címe félrevezető. Erre már a disszertáció téziseiben is megkíséreltem utalni, magam is belátva eredeti választásom gyengeségeit. Disszertációm csakugyan nem nyújtja a Horthy-rendszer „teljes” mérlegét. Annak ellenére, hogy recenzenseim közül Vonyó József az alcímeket rendben lévőnek találja, azt is elismerem, hogy itt is körültekintőbben kellett volna eljárnom. Sokkal pontosabb lett volna, ha szociálpolitika helyett – mint ahogyan azt Karády Viktor javasolja – társadalompolitikát írok. Annál is inkább, mert ahogyan Tomka Béla meggyőzően levezeti, a szociálpolitika fogalmába azok a teljesen eltérő jelenségek, mint a földosztás, a cukorügy és a numerus clausus nem gyömszölhetők bele, míg a társadalompolitika mindegyik esetében adekvát kifejezés lett volna. Mondanivalómnak a pontatlan fogalomhasználat nem tett jót (mentségemre szolgáljon, hogy a kor politikai közbeszédében a két kifejezés keveredett és angol nyelven társadalompolitika és szociálpolitika ugyanazt jelenti). Ezzel függ össze az a hiányosság is, hogy művemben a szociálpolitika központi eszközei csak csekély helyet kaptak. Azt azonban nem gondolom, hogy disszertációm csak az antiszemitizmusról vagy a rasszizmusról szólna. Legalább annyira teret kap benne a magyar liberalizmus általános válsága, illetve a modernizációt elsősorban megtestesítő szabadelvű rendszerre adott illiberális válaszkísérletek is. Ha más nem, akkor a kötetnek ezen része mindenképp máig érvényes mondandóval bír.

Vonyó József joggal teszi szóvá azt, hogy az antiszemitizmust megrajzoló korrajz akkor lett volna hitelesebb, ha a zsidósághoz hasonló mértékben foglalkozom a magyar elitek, illetve más társadalmi csoportok mentalitásának bemutatásával. Abban is teljesen igazat adok neki, hogy szükséges lett volna a Gömbös vezette fajvédő csoport mélyebb elemzésére – ez ugyanis még inkább disszertációm téziseit támasztotta volna alá. Külön köszönöm neki az eugenika Magyar élharcosára, Keltz Sándorra vonatkozó utalását! Karády Viktornak is igazat kell adnom, amikor hiányolja a zsidó értelmiség válaszreakcióinak bemutatását. Mentségemre szolgáljon, hogy disszertációm már így is rendkívül hosszú, és attól tartottam, hogy további bővítések teljesen szétfeszítik annak kereteit.

Bírálóim közül Tomka Béla tette szóvá, hogy téves az a tézis, amely szerint a korszak szociálpolitikájának fő indítéka az antiszemitizmus, és fő forrása a zsidó vagyon kisajátítása volt. Ebben teljesen igaza van – ha ez a benyomása keletkezett, annak pontatlan és át nem gondolt fogalmazásom lehetett az oka. A megjegyzését is el kell fogadnom, hogy nem használtam megfelelő mértékben az ipari és banktőke kapcsolatáról szóló szakirodalmat. Munkám különösen fájó tévedésének tartom a GDP számításokkal kapcsolatos téves fogalomhasználatot illetve a tévesen megadott adatokat.

A zsidó vagyon nagyságára vonatkozó számítási módszereimet Tomka Béla nem tartja kellően megalapozottnak, anélkül hogy vitatná a magyar zsidóság vagyoni felülreprezentáltságát. Ezt a kritikáját is el kell fogadnom. A rendelkezésre álló forrásokkal jóval pontosabban is alá lehetett volna támasztani a zsidó vagyonra vonatkozó számításokat, illetve magukat a számításokat is sokkal pontosabban és részletesebben lehetett volna elvégezni. Mentségemre szolgáljon, hogy a kérdésben naiv módon Kádár Gábor és Vági Zoltán monográfiáját tekintetem kiinduló forrásnak, erre rendre hivatkoztam is. Ahogyan azonban Karády Viktor opponensi véleménye is leszögezi, majdhogynem közömbös, hogy a zsidóság a nemzeti vagyon 15 vagy 28%-át birtokolta, mivel a zsidók és nemzsidók közötti egyenlőtlenségek természete egyértelmű, és annak semmiféle ismert adat nem mond ellent. Emellett utalnom kell arra is, hogy egy fikció következményeiben már attól is valósággá válik, ha az emberek hisznek benne. A zsidó vagyon jelentősége azonban teljesen egyértelmű tény, legfeljebb mértékéről lehet vitatkozni.

Tomkának abban is igaza van, hogy túl messze menő állítást fogalmaztam meg azzal, hogy az Imrédy-kormány a szociálpolitikai kiadások költségeit döntően a zsidó vagyonokból finanszírozta. Sokkal pontosabb lett volna, ha azt írom, hogy az Imrédy-kormány a szociálpolitikai kiadások *emelését* részben ebből a forrásból teremtette elő. Összességében a zsidó vagyon megsarcolásából előteremthető összeg azonban 1938-1943 között még eltörpült ahhoz képest, amit a munkaadók és munkavállalók befizetései jelentettek és csak 1944-ben érhatték el a szociálpolitika összkiadásainak nagyságrendjét.

Rá kell térnem azokra a kérdésekre, amelyekben bírálóimmal nem teljesen értek egyet, illetve amelyekben bírálóim sem értenek egyet egymással.

Nem értek egyet Tomka Béla ama állításával, hogy a zsidó vagyon nagyságáról csak „anekdotikus” bizonyítékaink vannak. Szerintem ez 1937 óta sincsen így, de figyelembe véve az elmúlt évtizedek zsidó vonatkozású helytörténeti irodalmát, elvileg annál is sokkal pontosabb és részletesebb kép is megrajzolható lett volna, mint amit én rajzoltam – ennyiben viszont el kell ismernem azt, hogy munkám lehetett volna alaposabb és részletgazdagabb is. A zsidó vagyon nagyságának pontosabb becslését további kutatásoknak kell felmérnie. Későbbi kutatásaimban ezzel is foglalkozni kívánok majd.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy disszertációmnak nem az az alapkérdése, hogy a zsidó vagyon mekkora is volt valójában, hanem az, hogy azok a politikusok, akik abban a hitben éltek, hogy a zsidó vagyon a nemzeti vagyon mintegy egynegyedét is kiteszi, mit kívántak tenni ezzel a vagyontömeeggel. Örömmre szolgál, hogy opponenseim ezzel kapcsolatos állításaimat kivétel nélkül új és értékes tudományos eredménynek minősítették.

A magyar zsidóság fele Budapesten lakott. Az ő anyagi viszonyait 1937-ben több statisztikai felmérésre alapozott kötet is feltárta (háztartás, jövedelemadó és vagyonadó). Természetesen a budapesti zsidóság vagyoni helyzete nem általánosítható az ország egészére, de már ez az adatsor is ékesen illusztrálja azt, hogy a zsidóság vagyosabb volt a társadalom más csoportjainál. Ez a felülreprezentáltság még akkor is fennmaradt volna, ha a vidéki zsidóság a magyar lakossággal teljesen egy életszínvonalon élt volna – ennek azonban az

összes olyan helytörténeti munka ellentmond, amely foglalkozik a zsidóság gazdasági helyzetével is.

Tomka Béla elmarasztal azért, mert szerinte a holokauszt genezisének bemutatásában arányt téveszttek, amikor külső és belső tényezőket teszek mérlegre. Véleménye szerint kötetemből hiányzik a nemzetközi keretek, kapcsolódási pontok megfelelő bemutatása, jóllehet az antiszemitizmusnál és a holokausztnál kevés nemzetközibb jelenség van. Úgy gondolom, hogy ennek az igénynek azért részben mégiscsak eleget tettem, amikor részletesen elemeztem a német-magyar viszonyt, a különféle kitelepítési terveket, amelyek egymáshoz dominóeffektus-szerűen kapcsolódnak. Könyvem 14. fejezete csak ezekről az összefüggésekről szól. Munkámnak éppen egyik erénye, hogy pl. a Kamenyec-Podolszkijban végrehajtott tömeggyilkosság geneziséét összekapcsolja az 1941-es délvidéki deportálásokkal, valamint a különböző német deportálási akciókkal. Tomka Bélának természetesen igaza van abban, hogy hibát követek el akkor, amikor indirekt módon azt sugallom olvasóimnak, hogy a magyar zsidóság 1944 előtt bármikor rosszabb körülmények között élt volna, mint a németországi. Erről természetesen szó sem lehet.

Tomka Béla szerint azonban a német hatás az antiszemitizmus hazai alakulására jóval erőteljesebb, mint ahogyan azt én kimutatom. Ezt a véleményét nem tudom maradéktalanul elfogadni. Azt azonban elfogadom, hogy a kérdést annál kimerítőbben lehetett volna tárgyalni, mint ahogyan azt én tettem. Egy példát azonban felhoznék arra, hogy miért tartom problematikusnak a német hatás túlhangsúlyozását. Karsai László nemrég megvédett MTA doktori disszertációjában meggyőzően vezette le ezt az állítást, hogy a magyar antiszemiták jelentős csoportjai, például Szálasi Ferenc nyilaskeresztes pártja elméletben és gyakorlatban egyaránt nem a német mintát másolta, sőt 1944-ben igen jelentős mértékben eltért attól – holott, ha valamikor alig akadályozta valami a német fél érdekérvényesítését, akkor az a nyilas rezsim korszaka volt. A Sztójay-kormány korszakát illetően a nemrég megjelentetett Századok tanulmányomban írtam meg bővebben azt, hogy milyen arányban érvényesült egymással szemben a német és a magyar politikai akarat – következtetésem szerint még a német megszállás alatt sem beszélhetünk arról, hogy az ország szuverenitását teljesen elvesztette volna. Ezt természetesen nem csak recenzenseim nem állítják, hanem könyvem kritikussai közül sem mondta még senki. Annak a kérdésnek a tisztázását azonban, hogy a német hatás hol, mikor és mennyiben érvényesült, közvetve mégiscsak jellemzi az 1944-es helyzet. Tomka Béla szerint a politikai rendszer Magyarországon nem mutatható ki, mert Németországgal ellentétben kérdéses, hogy Magyarországon is tetten érhetőek egymással versengő hatalmi központok. Bírálata részben jogos. Csakugyan nem állíthatjuk, hogy a Honvéd Vezérkar Főnöke, Kulcsár István kormánybiztossága vagy az egyes vármegyék közgyűlései és a különféle alispánok és főszolgabírók ahhoz hasonló versengést folytattak volna egymással, mint Himmler, Bormann, Göring, Speer vagy Goebbels. A nyilvánvaló különbség abban ragadható meg, hogy a III. Birodalom politikai hatalmat gyakorló vezetői szuverénül uralkodtak intézményeik felett, és azokhoz állandóan újabbakat kívántak megszerezni, míg Magyarországon erről nem volt szó, a politikai szereplőket az alkotmányos berendezkedés korlátozta. Nyilván mindenki örült annak, ha hatásköreit bővíthette, de a magyar jogfejlődés ennek 1944-ig egyértelmű gátakat szabott. Azt gondolom

azonban, hogy disszertációm meglehetősen pontossággal kimutatta, hogy bizonyos társadalompolitikai kérdésekben markánsan eltérő álláspontot fogalmazott meg Werth Henrik, Teleki Pál, vagy akár Bárdossy László illetve Bethlen István (hogy csak a legemblematikusabb személyeket említsem). Emellett folyamatos interakciók zajlottak a német politika különböző reprezentánsai és a magyar kormányzat között. Ebből adódóan azt a hatalmi, pontosabban hatásköri versengést, ami Magyarországon illetve a magyar-német viszonyban a zsidókérdésben (is) létezett, szerintem jogosan lehet polikratikusnak nevezni. Legsörnyűbb - és a holokauszt története szempontjából mérföldkőnek is tekinthető – példája ennek éppen a magyar döntéssorozat nyomán elinduló és német tömeggyilkossággal lezáró 1941-es deportálás.

Végezetül nem marad más hátra, mint hogy még egyszer megköszönjem opponenseim alapos munkáját. Munkámban bizonyára még több pontatlanság, elírás található. Megnyugtató azonban számomra az, hogy opponenseim egyike sem vonta kétségbe, hogy disszertációm lényegi – és a magyar történettudomány szempontjából általam rendkívül fontosnak gondolt – téziseit megalapozottan és meggyőzően tudtam bemutatni.

Budapest, 2015. január 30.

Ungváry Krisztián